

تاریخ صدر اسلام (عصر نبوت)

دکتر غلامحسین زرگری نژاد

تهران

۱۳۹۵

سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)
مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۷	بخش اول: ویژگیهای جغرافیایی و مشخصات طبیعی، انسانی و اجتماعی شبه جزیره عربی فصل اول: ویژگیهای جغرافیایی شبه جزیره عربی ۱. نُفُود (۹)، ۲. دَهْناء (۹)، ۳. حَرار (۱۰)، تقسیمات سرزمین عربستان (۱۰)، ۱. حِجَاز (۱۱)، ۲. تَهامه (۱۱)، ۳. یَمَن (۱۲)، ۴. عَرُوض (۱۲)، ۵. نَجْد (۱۲)، عربستان، خاستگاه و موطن اولیه قوم عرب (۱۳)، ریشه نژادی قوم عرب (۱۳).
۱۵	فصل دوم: تقسیمات قوم عرب عاد (۱۷)، لَقَمَان (۱۸)، ثَمُود (۱۹)، طَسَم (۲۰)، جَدِیْس (۲۰)، آمِیْم (۲۱)، عُیَیْل (۲۱)، عَمَالِقَه (۲۲)، جُرْهُمُ اُولی (۲۳)، حُضُورَا (۲۳)، تقسیمات عرب باقیه (۲۳)، عرب عاربه (۲۴)، عرب مستعربه (۲۴).
۲۷	فصل سوم: ویژگیها و مشخصات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی عربستان جنوبی سیاست و حکومت در عربستان جنوبی (۲۸)، حکومت مَعین (۲۸)، حکومت حَضْرَمُوت (۳۱)، حکومت سَبائیان (۳۲)، حِمیریان (۳۶)، مهاجرت قبایل جنوبی به شمال (۴۲).
۴۵	فصل چهارم: حیات اقتصادی عربستان جنوبی کشاورزی (۴۵)، مالکان و اشکال مالکیت زمین (۴۵)، انواع مالیاتها (۴۸)، مخلافها (۵۰)، تجارت در عربستان جنوبی (۵۲).
۵۵	فصل پنجم: ادیان عربستان جنوبی ستاره پرستی (۵۵)، یهودیت (۵۶)، مسیحیت (۵۹).

صفحه	عنوان
۶۲	فصل ششم: مشخصات طبیعی، سیاسی، اقتصادی و اجتماعی عربستان شمالی تفاوت‌های طبیعی، مدنی و فرهنگی جنوب و شمال عربستان (۶۲)، نبطیان (۶۵)، تدمریان (۷۱)، حیریان (لخمیان) (۷۷)، غسانیان (۸۱)، کندیان (۸۵).
۸۸	فصل هفتم: مشخصات سیاسی، اقتصادی و اجتماعی جامعه حجاز در آستانه ظهور اسلام مکه از نخستین ساکنان تا حمله احباش (۸۹).
۱۱۱	فصل هشتم: ساخت قدرت و ترکیب اجتماعی آن در جامعه مکه ماهیت شهرنشینی و مدنیت در مکه (۱۱۴)، جنگ‌های فجار (۱۱۷)، حلف الفضول (۱۱۹)، تحولات حیات اقتصادی و طبقات اجتماعی در مکه (۱۲۰).
۱۲۸	فصل نهم: اوضاع سیاسی، اجتماعی و اقتصادی یثرب در دوره جاهلی الف) بافت سیاسی و اجتماعی یثرب (۱۲۸)، ب) اقتصاد تجاری و زراعی در یثرب (۱۳۱)، ج) بازارهای عربستان شمالی (۱۳۳).
۱۳۶	فصل دهم: ادیان و عقاید دینی جامعه حجاز در دوره جاهلی خداپرستی در جامعه حجاز (۱۳۸)، بت پرستی و ستاره پرستی (۱۴۱)، بحران در بت پرستی حجاز (۱۴۸)، ماجرای بت سعد (۱۵۰)، عدی بن حاتم و بت فلس (۱۵۱)، جندب بن جناده (ابوذر غفاری) و بت فلس (۱۵۱)، حنفاء (۱۵۲)، عقاید و سنت‌های مورد احترام حنفاء (۱۵۴)، مستشرقان و حنفاء (۱۵۵)، یهودیت (۱۶۶)، مسیحیت (۱۶۹).
۱۷۲	فصل یازدهم: بافت و ساخت اجتماعی و ارزش‌های عربی جامعه حجاز در دوره جاهلی قبیله مهم‌ترین اساس پیوند و کنش فردی و اجتماعی (۱۷۲)، اساسی‌ترین سنت‌های زندگی قبایل عربی در دوره جاهلی (۱۷۷)، سنت حفظ نسب و کارکرد اجتماعی آن در میان اعراب جاهلی (۱۷۷)، سنت حلف (۱۸۰)، سنت جَوار (۱۸۳).
۱۸۵	فصل دوازدهم: ساخت عقلی و باورهای خرافی عرب جاهلی بخش دوم: پیامبر (ص) از تولد تا بعثت
۱۹۳	فصل اول: از تولد تا ازدواج با خدیجه تولد و دوره زندگی در بادیه (۱۹۳)، درگذشت آمنه (۱۹۴)، مرگ عبدالمطلب و انتقال

صفحه	عنوان
	محمد به خانه ابوطالب (۱۹۵)، دوره شبانی (۱۹۷)، داستان سفر اول به شام و قصه ملاقات با بحیری (۱۹۸)، مسافرت تجاری به شام برای خدیجه دختر خویلد (۲۰۴).
۲۰۸	فصل دوم: ازدواج با خدیجه علی در خانه محمد و خدیجه (۲۰۹)، داوری خردمندان در نصب حجرالاسود (۲۱۰)، دوره تحنث در حراء (۲۱۱).
۲۱۳	فصل سوم: روابط فکری و فرهنگی محمد قبل از بعثت نبوغ محمد (۲۱۴)، پیامبر امّی (۲۱۶)، روابط فکری پیامبر در جامعه حجاز (۲۱۹)، پیامبر و شاعران عرب (۲۱۹)، پیامبر و حنفاء (۲۲۰)، پیامبر و یهودیان (۲۲۱)، پیامبر و مسیحیان (۲۲۳).
۲۲۶	فصل چهارم: مروری بر تفسیر پاتولوژیک از شخصیت و آیین پیامبر اسلام بخش سوم: تاریخ اسلام در دوره مکی
۲۳۷	فصل اول: از بعثت تا دعوت علنی بعثت حضرت رسول (۲۳۷)، زمان و ماه بعثت (۲۳۸)، کیفیت نزول اولین آیات وحی (۲۴۰)، بازگشت به خانه و ایمان خدیجه (۲۴۲)، نخستین آیات (۲۴۳)، اولین ایمان آورندگان (۲۴۶)، انقطاع وحی (۲۵۳)، ادوار دعوت پیامبر در مکه (۲۵۵)، الف) دوره دعوت مخفی (۲۵۵)، ب) دعوت علنی و انذار خویشاوندان نزدیک (۲۵۸).
۲۶۴	فصل دوم: دعوت علنی عمومی و اعراض از مشرکان آگاهی قریش از کارکرد اجتماعی توحید و آغاز واکنشهای جدی (۲۶۵).
۲۷۱	فصل سوم: واکنشهای اشرافیت مکه در مقابل دعوت علنی الف) تلاش برای انزوای اجتماعی پیامبر (۲۷۱)، ۱. مذاکره با ابوطالب و جلب واکنش او (۲۷۲)، ۲. سیاست استهزا (۲۷۴)، ۳. تهمت (۲۷۵)، ۴. تطمیع (۲۷۸)، ب) تجدید مذاکره با پیامبر و تطمیع مجدد (۲۸۱)، استمداد از یهودیان یثرب (۲۸۴)، ج) ناکامی در انزوای اجتماعی پیامبر و اتخاذ سیاستهای خشونت بار (۲۸۸).

صفحه	عنوان
۲۹۴	فصل چهارم: در جستجوی پناهگاه و انتخاب حبشه مهاجرت دوم به حبشه (۲۹۷).
۳۰۴	فصل پنجم: حماسه مقاومت در شعب ابیطالب از بازگشت به مکه تا سفر به طائف (۳۱۳)، مرگ خدیجه و ابوطالب (۳۱۳)، مرگ ابوطالب (۳۱۸).
۳۲۰	فصل ششم: مسافرت به طائف ولایت در انحصار تصمیم الهی (۳۲۵).
۳۲۷	فصل هفتم: مقدمات هجرت با بن بست دعوت در مکه بار و بر صبر و نفوذ اسلام در میان یثربیان (۳۲۷)، پیمان عقبه دوم و اصول و مبانی بیعت (۳۳۲)، هجرت از درون (۳۳۶)، روند هجرت و مصائب عزیمت به یثرب (۳۴۰)، اتحاد برای قتل پیامبر (۳۴۲)، مهاجرت پیامبر و تقدیم جان به ایمان در لیلۃ المییت (۳۴۴)، ساقی قوم آخرین نوشنده است! (۳۴۴).
بخش چهارم: اسلام در دوره مدنی (از هجرت تا غزوه خندق)	
۳۵۱	فصل اول: ارکان و بنیادهای عمده نظام اسلامی در مدینه قانون و قواعد اداره نظام اسلامی مدینه (۳۵۱)، الف) قوانین و قواعد اجتماعی و تعاملات انسانی (۳۵۵)، ب) قوانین و قواعد عبادات فردی و تحصیل کمال انسانی (۳۵۶).
۳۵۸	فصل دوم: حکومت و تأسیس دولت امت و سرزمین (۳۶۰)، عدالت و قسط (۳۶۲)، یثربیان، تشنه قانون و وحدت (۳۶۴).
۳۶۶	فصل سوم: رخدادها و برنامه‌ها در نخستین سالهای هجرت هوشیاری در انتخاب میزبان (۳۶۶)، زندگی در خانه ابویوب (۳۶۷)، بنای مسجد مدینه و راحت طلبان (۳۶۸).
۳۷۰	فصل چهارم: اتحاد سیاسی در قالب نخستین قانون اساسی، ریشه‌ها و شالوده‌ها پیمان برادری، سیاست تغییر در مبانی پیوندها (۳۷۸)، ترسیم مرزهای دولت مدینه و

صفحه	عنوان
	سرشماری مسلمانان (۳۸۱)، تغییر قبله و گامی دیگر در مرزبندی اعتقادی مسلمین با یهودیان مدینه (۳۸۳).
۳۸۸	فصل پنجم: وجوب زکات و روزه و هدایت تدریجی مسلمین و نظام و... وجوب روزه ماه رمضان، گامی برای تربیت باطن و تزکیه نفس (۳۹۵).
۳۹۸	فصل ششم: سیاستهای نظامی و هوشیاری در امنیت دولت شهر مدینه غزوه بدر بزرگ (۴۰۲)، آغاز نبرد (۴۱۲)، سرنوشت اسیران جنگی (۴۱۶)، کسب رضایت مسلمین در آزادی ابوالعاص بدون فدیة (۴۱۸).
۴۲۲	فصل هفتم: جلوه عدالت و اصول مساوات در تقسیم غنائم بدر و قانون خمس تحدید قلمرو مالکیت و تعیین ثروتهای عمومی (۴۲۳)، قانون خمس، اصلی دیگر در سیاست گذاری اقتصادی پیامبر (۴۲۷).
۴۲۹	فصل هشتم: پیمان شکنی یهودیان و غزوه بنی قینقاع
۴۳۴	فصل نهم: غزوه احد، افول ارزشها، تردید در باورها و شکست جنگ احد در لابه لای آیات قرآن (۴۳۹).
۴۴۴	فصل دهم: وقایع جنگ احد در آیات قرآن و تحلیل شکست احد تحلیل شکست احد، آموزشها و تجارب (۴۴۶).
۴۵۰	فصل یازدهم: غزوه حمراءالاسد و تعقیب سپاه ابوسفیان زمینه سازی ذهنی برای تحریم رباخواری پس از خاتمه نبرد احد (۴۵۶).
۴۵۸	فصل دوازدهم: در تلاش وحدت با اهل کتاب عدالت در قضاوت (۴۶۴)، تحذیر از رابطه ولایی با اهل کتاب (۴۶۴).
۴۶۷	فصل سیزدهم: تلاش برای گسترش اسلام، فجایع بدویان و اندیشه قتل پیامبر... فجایع بدویان (۴۶۷)، بنی نضیر و اندیشه قتل پیامبر (ص) (۴۶۹)، گزارش غزوه بنی نضیر (۴۷۳)، تقسیم غنائم و هدفهای اقتصادی آن (۴۷۵)، اسلام آوردن سلمان و تلاش پیامبر در نفی ارزشهای طبقاتی و نژادی (۴۷۷)، تحکیم بنیانهای قضاوت و عدالت در قضا (۴۷۸).

صفحه	عنوان
	بخش پنجم: بزرگان یهود در مکه
۴۹۵	فصل اول: غزوه بنی قریظه تقسیم غنایم بنی قریظه، بهبود وضع مالی مسلمانان و ادامه زندگی ساده پیامبر (۵۰۱)، تخییر همسران پیامبر (۵۰۲)، تبیین اولویت ولایت پیامبر، در خاتمه جنگ احزاب (۵۰۳)، آزارهای مهمانان پیامبر (۵۰۴).
۵۰۶	فصل دوم: ترکیب اعتقادی و ساختار اجتماعی جامعه مدینه در سال پنجم هجری مؤمنان (۵۰۷)، مسلمین (۵۱۰)، منافقان (۵۱۳)، مشرکین (۵۱۴)، یهودیان (۵۱۵).
۵۱۷	فصل سوم: ترکیب ساختار اقتصادی جامعه مدینه ثروتمندان و توانگران مسلمان (۵۱۸)، اصناف و فروشندگان (۵۱۹)، زمینداران و کشاورزان (۵۲۲)، فقرا، مساکین و یتیمان (۵۲۳)، بردگان (۵۲۵).
۵۲۷	فصل چهارم: شکست اعتصام در اوج اقتدار با نگاهی به رخدادهای بعد از غزوه ... منازعه در آبگاه مُرَیْسَع و سرزنشهای عبدالله بن ابی (۵۲۹)، کشاکش پسر عبدالله میان ایمان و عصیّت (۵۳۱)، سیاستی هوشیارانه برای آزادی اسیران بنی المصطلق (۵۳۲)، در بلندای قله صبوری و عدالت با ماجرای اِفْک (۵۳۴)، صبوری در مقابل درشت گویان و آموزش اخلاق اجتماعی (۵۳۶)، نکوهش فاسقان و تبیین رویه صالحان (۵۴۰).
۵۴۳	فصل پنجم: فتح مبین در صلح حدیبیه
۵۶۲	فصل ششم: از دعوت فرمانروایان تا فتح مکه دعوت فرمانروایان (۵۶۲)، جلوه‌های انصاف و عدالت با دشمن در غزوه خیبر (۵۶۴)، فرمان به بازگرداندن گوسفندان خیبر (۵۶۶)، عتاب به بلال جلوه دیگری از روح بزرگ پیامبر (۵۶۷)، عقد مزارعه با یهود خیبر و فدک (۵۶۷).
۵۶۹	فصل هفتم: فتح مکه و سیاست گذشت به جای انتقام گزارشهای فتح مکه (۵۷۴)، برائت از کشتار خالد در یوم الغمیصاء (۵۸۰).
۵۸۳	فصل هشتم: از غزوه حنین تا بازگشت به مدینه زنان سلحشور و دفاع از جان پیامبر (۵۸۴)، غزوه طائف (۵۸۵)، آزادی اسیران بنی هوازن و تقسیم غنایم در جِعِرَآنَه (۵۸۶)، بازگشت به مدینه (۵۸۸).

صفحه	عنوان
۵۹۱	فصل نهم: از غزوه تبوک تا رحلت جانشینی حضرت علی (ع) و حرکت به سوی تبوک (۵۹۲)، دستور برائت با وفاداری به پیمانها (۵۹۳)، وفود عرب در مدینه (۵۹۵)، درگذشت ابراهیم و استواری در اصول‌گرایی (۵۹۷)، وداع با امت، سفارش به وحدت در آخرین زیارت کعبه (۵۹۹)، ۱. اخلاص در عمل و یگانگی با جماعت (۶۰۰)، ۲. حرمت ریختن خون مسلمانان و مساوات آنان با یکدیگر (۶۰۰)، پیام وصایت و امامت و میراث دوگانه جاوید (۶۰۱)، رحلت به سوی رفیق اعلی (۶۰۱).
۶۰۶	پی‌نوشتها
۶۹۶	منابع و مأخذ
۷۰۴	نمایه

پیشگفتار

نوشته حاضر، به دنبال بیش از دو دهه مطالعه جدی و گسترده در تاریخ صدر اسلام و با اندیشه ارائه یک بررسی تفصیلی از سیره نبوی و حوادث عصر نبوت، در سال ۱۳۶۸ پایه‌ریزی شد، اما در نهایت تقدیر آن بود که آن طرح تفصیلی اولیه فعلاً به یک بررسی فشرده محدود گشته و تبدیل به کتاب حاضر گردد و اندیشه بررسی تفصیلی نخستین به زمانی دیگر موکول شود. طرح نخستین همین گزارش تحلیلی کوتاه از عصر نبوت نیز قدری مفصل تهیه شده بود که با تألیف دو بخش نخست کتاب، به دلیل افزون‌تر شدن حجم کتاب از آنچه برای یک کتاب درسی معین شده بود، لاجرم شیوه فشرده‌نویسی و ایجاز همه‌جانبه پیش گرفته شد و به همین دلیل نیز در قیاس با مباحث اولیه و حتی عصر مکی، بررسی تاریخ اسلام در دوره مدنی، بسی کوتاه و مختصر ارائه گشت. در آغاز ورود به بحث اصلی کتاب، به شیوه بررسی‌های علمی، تاریخی، فصلی در نقد و بررسی منابع تحقیق تهیه شده بود که باز هم برای کاستن از کمیت صفحات کتاب، مصلحت در حذف آن فصل دیده شد. در آن بررسی، به تفصیل درباره روش پژوهش در این اثر و نیز ضرورت رهایی از غلبه روش و بینش ابن اسحاق در سیره‌نویسی سخن گفته شده و تأکید گردیده بود که به رغم ارزش تلاش ابن اسحاق و سیره‌نویسانی چون او، باید توجه داشت که همواره سیره پیامبر و چهره عصر نبوت، همانی نیست که ابن اسحاق و سیره‌نویسان دیگر، در روش‌گزینی خویش از تاریخ صدر اسلام برگزیده و ارائه کرده‌اند. آنچه ابن اسحاق و سیره‌نویسان اولیه نوشته‌اند و بی‌گمان همیشه ارزشمند خواهد بود. تاریخ صدر اسلام و سیره نبوی از نگاه آنان است؛ نگاهی که هم از سلیقه آنان سرچشمه می‌گرفته و هم به مخاطبان و علاقه‌خوانندگان زمانه نظر داشته است. به همین دلیل نیز آنچه در سیره ابن اسحاق، ابن هشام، مغازی و اقدی و طبقات ابن سعد و دیگر منابع دست اولی از این قبیل می‌بینیم، به

جای آنکه به راستی حاوی دقایق زندگی پیامبر و حوادث متعدد و مهم عصر نبوی باشد، عمدتاً شرح غزوات و سرایاست. در این منابع تقریباً هیچ گزارشی روشن نمی‌توان یافت که در پرتو آن بتوان به شناخت ساخت و بافت زندگی فردی و اجتماعی مسلمانان در عصر مکی و خاصه در عصر مدنی، که عصر تأسیس حکومت و دولت مدینه است، نایل شد. دلیل عمده این خلأ نیز همان روش گزینشی سیره‌نویسان از تاریخ اسلام و متروک نهادن حوادث و وقایعی است که در نگاه آنان فاقد اهمیت بوده است. از اشاره به آشفته‌نویسیها و اغلاط بارز راه یافته در این سیره‌ها در می‌گذریم. باور ما این است که برای تدوین دقیق تاریخ اسلام در عصر نبوی، ضمن آنکه باید به واری تمام منابع متعدد و پراکنده و در رأس آنها قرآن مجید و نهج‌البلاغه پرداخت و تاریخ زندگی پیامبر و حوادث عصر نبوی را از لابه‌لای تمام آنها استخراج کرد و سپس به تدوین و تنظیم آنها پرداخت، باید از اتکا به گزارشهای موجود در سیره‌ها، خاصه تعصب در باور و تکرار گزارشهای قابل نقادی آنان نیز جداً احتراز جست؛ چرا که بسیاری از اطلاعات موجود در این منابع، در حالی که گاه ظاهری مطلوب دارند و به قصد و گمان مثبت نیز نوشته شده‌اند، ولی در بررسیهای علمی تزلزل‌پذیر و طبعاً به زیان تاریخ اسلام و چهره والای پیامبر اکرم‌اند.

در نوشته حاضر، به دلیل تلاش گسترده برای اختصار آن، طبعاً امکان آن نبود که تمام رهیافتهای جدید در پرتو منابع مختلفی جز سیره‌ها را عرضه کنیم، اما برای گشودن راهی به سوی یک بررسی متفاوت از تاریخ عصر نبوت (تحلیل وقایع به جای گزارش آنها) تا جایی که ممکن بود، از چهارچوب قالب سیره‌نویسان اولیه عدول کردیم. چنان‌که ملاحظه خواهد شد در ارجاعات خویش همواره به کهن‌ترین و دست‌اول‌ترین منابع تکیه داشته‌ایم و هر جا به گزارشی ارجاع داده‌ایم، برای تثبیت بیشتر ارجاع و نیز تسهیل مقایسه، همان سخن را به منابع دیگر هم مستند ساخته‌ایم.

تلاش و قصد اولیه آن بود که همه جا گزارشهای موجود در منابع اصلی را با آیات قرآنی مقایسه کنیم، اما متأسفانه به دلیل اتکای غالب مفسران در بیان شأن نزول آیات یا اسباب النزول به همان سیره‌نویسان، و نیز به دلیل نامشخص بودن زمان دقیق نزول آیات و فقدان جداول کاملاً اطمینان‌بخش در این زمینه، آن قصد همه‌جا تحقق نیافت.

در سراسر این نوشته کوشیده شده است تا به رغم عشق و احترام نویسنده به مقام

والای نبوی، روش بررسی علمی تحت الشعاع آن ارادت قرار نگیرد، ولی اذعان می‌کنم که در لابه‌لای برخی از صفحات به جای یک مورخ بی‌طرف، یک ارادتمند مؤمن نیز بوده‌ام، اما سعی وافری داشته‌ام تا این جایگاه اعتقادی موجب مصادره به مطلوب نگردد.

بی‌گمان در این نوشته، کاستیها، خطاها و سهو و نسیانهای فراوانی راه یافته است که نویسنده بر آنها وقوف ندارد. با تمام تواضع درس خواهم آموخت از تمام خوانندگان که مرا در راه فهم کاستیها و خطاها و در راه وصول به یک بررسی نسبتاً مطمئن از تاریخ عصر نبوت یاری رسانند.

متن اولیه این نوشته را استاد عزیز و فرزانه، جناب آقای دکتر احمدی، ریاست محترم سازمان «سمت»، با وسواس و حوصله تمام مطالعه فرمودند و برای رفع کاستیها تذکرات ارزنده‌ای دادند که برای همیشه از عنایت ایشان سپاسگزارم. وظیفه خویش می‌دانم از تمام عزیزانی که در زمینه ویرایش و تایپ این کتاب زحماتی را متقبل شدند، صمیمانه قدردانی کنم. دخترم غزاله، به رغم اشتغالات جدی تحصیلی، در مقابله نوشته با متن تایپ شده، خصوصاً تطبیق آدرس ارجاعات و کنترل آنها در منابع، اوقات زیادی را صرف کرد. امید آنکه خداوند او را همواره در عشق به پیامبر و اهل البیت (ع) پایدار دارد، در آخرین مراحل آماده‌سازی کتاب برای چاپ، دوست بزرگوارم جناب آقای دکتر منصور صفت گل، با بذل محبت تمام، یک بار سراسر کتاب را مطالعه کرد و اغلاط چاپی و نکاتی محتوایی را متذکر شد که از آن لطف بی‌دریغ نیز قدردان و سپاسگزارم.

و ما توفیقی الا بالله علیه توکلت و الیه انیب